

İNSAN KURBAN ETME KONULU BİR KIBRIS TÜRK EFSA NESİ HAKKINDA KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA

Yard. Doç.Dr. Faruk ÇOLAK*

“Asian Age gazetesi 5 yaşındaki erkek çocuğunun, Tanrıça Durga’ya kurban edilmek için gözlerinin çıkarıldığı ve parmağının kesildiği, daha sonra da öldürüldüğünü yazdı. Ülkenin doğusundaki Orissa eyaletinde bir köyde meydana gelen olayda çocuğun bir Hintli tarafından çikolata ile kandırıldığı, Hintlinin Tanrıça Durga’yı rüyasında gördüğünü ve kendisinden sorunlarından kurtulması için bir çocuğu kurban etmesini istediğini söyledi.”¹

ÖZ: Bu çalışmada, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinde derlenen köprü yapımı konulu efsanedeki insan kurban etmenin kökenleri araştırılmıştır. Çalışmaya Hindistan’da yayınlanan *Asian Age* isimli gazetenin verdiği bir popüler haberle başlanmıştır. Antik çağlardan günümüze kadar çeşitli toplumlardaki kurban âdetlerine kısaca temas edilerek, kurban âdetleri içerisinde yer alan insan kurban etme ritüellerinden bahsedilmiştir. Bir yapıya bağlı olarak insan kurban verme konulu efsaneler tespit edilerek, bu metinlerin çevirisi veya asılları dipnotlarda okuyucuya sunulmuştur. Tespit edilen bu metinler, Anadolu ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde tespit edilen metinlerle mukayese edilmiştir. Son aşamada Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde tespit edilen metin, Silifke’de tespit edilen köprüyle alakalı varyantlarla mukayese edilmiş ve elde edilen bulguların Türk mitolojisiyle mukayese yapılmıştır. Efsanenin kültürel kökeninin Türk mitolojisi olabileceği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Efsane, İnsan kurbanı, Köprü, Mitoloji, Kıbrıs, Silifke

A Comparative Research on a Cyprus Turkish Legend About Human Sacrifice

ABSTRACT: In this study, the origin of sacrificing human in the legend about building bridge which was compiled in North Cyprus Turkish Republic was examined. The study was begun with the report published by *Asian Age* newspaper. The traditions of sacrificing coming from the ancient to our times were discussed shortly, and the rituals of sacrificing human in sacrificing

* Niğde Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl. Niğde fcolak@nigde.edu.tr.

¹ www.haberx.com internet sitesinin 10.02.2005 tarihli Anadolu Ajansından aktardığı haber.

traditions were talked. Legends about sacrificing human bounded to a structure were established, translations of these texts were made and presented to readers in footnots. These established texts were compared with the texts found in Anatolia and North Cyprus Turkish Republic. In the last stage the texts found in North Cyprus Turkish Republic were compared with the variants related to Bridge in Silifke and the results were compared with the Turkish mythology. The cultural origin of this legendary was determined as Turkish mythology.

Key Words: Legendary, Sacrificing Human, Bridge, Mythology, Cyprus, Silifke

Başlık altında aktarılan haberde de anlatıldığı üzere insanlık, tarih boyunca insan kurban etme ve buna benzer birtakım dramatik inançlara sahip olmuş ve bu inançların gerektirdiği vecibeleri gözünü kırpmadan uygulamaya koymuştur. Bu tür dramatik uygulamalar insanlığın zihni ve medeni inkişafı neticesi zaman içerisinde ortadan kalkmış, yerini daha yumuşak ve kabul edilebilir geleneklere bırakmış, ancak bu büyük acıların izleri çeşitli halk anlatmalarında varlığını veya varlığının delili olan ip uçlarını devam ettirmiştir. Bu açıdan bakıldığında halk anlatmalarından efsaneler, bizlere önemli ip uçları vermektedir.

Kurban verme veya kurban etmenin temelinde, kurban aracı ne olursa olsun, Tanrıya sunum yaparak O'nun gönlünü alma ve işlerin iyiye gitmesini sağlamak amacı vardır. Burada kurbanı, kurban etrafında oluşan gelenekleri ve inanışları tartışmaktan çok; Kıbrıs Türklerinden derlediğimiz bir efsanenin kültürel kökenlerini tespit etmeye çalışacağız.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde tespit ettiğimiz efsanenin Türkiye'deki iki varyantı da Saim Sakaoğlu tarafında yayınlanmıştır. Metinlerden ilki (Sakaoğlu 1980: 9)'da, ikincisi ise Ali Berat Alptekin tarafından derlenmiş ve yine Sakaoğlu tarafından (Sakaoğlu 1992: 135)'te yayınlanmıştır. Türkiye'de derlenen bu iki metin de Mersin'in Silifke ilçesindeki Taş Köprü'nün yapıyla ilgilidir.

Tanrıya kurban verme hemen hemen bütün dinlerde ve kültürlerde mevcuttur. Bu kurbanlar kanlı ve kansız olmak üzere iki grupta toplanır. Kanlı kurbanlar dinler, kültürler ve milletlere göre kanatlı veya kanatsız hemen hemen bütün hayvanlardan kesilebileceği gibi, bazı kültürlerde insanlar da kurban edilmiştir. Kansız kurbanlar da genellikle saç kültürü etrafında şekillenmiştir. Aslında genel anlamda kurban kesme hadisesi, üç kutsal kitapta da karşımıza çıkmaktadır. Tevrat, İncil ve Kur'an'da kurbanla ilgili bilgiler mevcuttur.

Genel anlamda kurbanı, yani insan dışı bir varlığın kurbanını bir kenara bırakıp, insan kurban etmeye bakarsak karşımıza oldukça karmaşık ritüeller ve anlatmalar silsilesi çıkmaktadır. Kitab-ı Mukaddeste, insan

kurban etmeyle ilgili olarak Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek istemesiyle ilgili hadise anlatılır (Green 2001). Kur'an'da ise Kitab-ı Mukaddes'teki vak'anın benzeri yer alır. Ancak, Kitab-ı Mukaddes'te kurban edilmek istenen İshak'ın yerine Kur'an'da Hz. İbrahim'in hangi oğlunu kurban etmek istendiği belirtilmez. Hatta olayın rüya merkezli anlatılması, insan kurban etmenin gerçekliğini bile tartışmalı bir duruma getirmektedir. (Kur'an-ı Kerim 1983: 448,449)². Bu bilgilerden semavî dinlerin ortaya çıktığı dönemlerde insan kurban etme geleneğinin varlığını sürdürdüğü sonucu çıkarılabilir. Semavî dinlerin merkezi sayılan Arap yarım adası sakinleri arasında, yani Araplarda insan kurban etme geleneklerinin (Susa 2005: 148) olduğunu biliyoruz. Ancak Susa, Arap toplumlarında insan kurban etmenin kanlı mı, yoksa kansız mı -diri diri gömme- yapıldığı konusunda yeterli bilgi vermemektedir. Kur'an'ın indirildiği dönemde Arap topluluklarında insan kurban etme geleneklerinin kız çocuklarının diri diri gömülmesi şeklinde uygulandığı çeşitli dinî konuşmalarda günümüzde bile anlatılmaktadır.

Tarih boyunca semavî dinlere bağlı anlatmaların haricinde Maya, İnk ve Azteklerde insan kurban etme geleneğine bağlı olarak genellikle esirlerin kurban edildiği (Leon-Portilla 1963; Erginer 1997: 79) ve Hititlerde yaygın olmamakla birlikte insan kurban etme ritüelinin varlığı bilinmektedir (Kinal 1987: 222). Keltlerde insan kurbanı çeşitli biçimlerde olmakla birlikte ağırlıklı olarak kılıç darbesiyle öldürme (Eliade 2003: 172)³ ve Cermenlerde ise, insanı öldürmekten çok ona benzeyen bir varlığın parçalanması (Eliade 2003: 177)⁴ şeklinde uygulamalar vardır. Mo-

² Kur'an'da Saffat Suresinde anlatılan hadise şöyledir: “Rabbim! Bana iyilerden olacak bir çocuk ver” diye yalvardı (100). Biz de ona yumuşak huylu bir oğlan müjdeledik (101). Çocuk kendisini yanı sıra yürümeye başlayınca : “Ey oğulcuğum! Doğrusu ben uykuda iken seni boğazladığımı görüyorum, bir düşün, ne dersin?” dedi. “Ey babacığım! Ne emr olundunsa yap, Allah dilerse, sabredenlerden olduğumu göreceksin” dedi (102). Böylece her ikisi de Allah'a teslimiyet gösterip, babası oğlunu alnı üzerine yatırınca Biz: “Ey İbrahim! Rüyayı gerçek yaptın; işte biz iyi davrananları böylece mükafatlandırırız” diye seslendik (103-104). Doğrusu bu apaçık bir deneme idi (106). Ona fidye olarak büyük bir kurbanlık verdik (107). Sonra gelenler içinde “İbrahim! selâm olsun” diye ona iyi bir ün bıraktık (108-109).

³ Keltlerin insan kurban etmeleri ile ilgili olarak Eliade şu bilgileri verir: “Keltler insanı da kurban ediyorlardı...Bu tür kurbanı çeşitli biçimlerde yapıyorlardı. Kurban kılıç darbesiyle öldürülüyor veya oklarla delik deşik ediliyor ya da kazığı oturtuluyordu.”

⁴ Cermenler, Almanların atalarıdır. Eliade, Cermenlerdeki insan kurbanı hakkında: “İnsan biçimli bir varlığın öldürülmesiyle ve parçalanmasına dayanan kozmogoni, Tiamat, Pruşa ve Pan-ka mitlerini hatırlatmaktadır. Demek ki dünyanın yaratılması kanlı bir kurban töreninin sonucudur; bu çok yaygın ve arkaik düşünce gerek Cermenlerde, gerekse diğer halklarda insan kurban edilmesinin gerekçesini oluşturmaktadır. Aslında ilk tanrısal davranışın bir tekrarı olan bu tür kurban, dünyanın yenilenmesini, hayatın yeniden türemesini, toplumun huzurunu sağlamaktadır.” şeklinde bilgiler verir ki, bu bilgiler Cermenlerde insan kurban etmenin sebepleri açıklanır.

ğollarda insan kurban etme, onun diri diri gömülmesi şeklinde (Roux 1999: 281,282) uygulanmaktadır. Aslında diri diri gömme uygulaması çöl veya steplerde daha çok uygulanmaktadır ki, böyle kurban vermenin bir benzeri Araplarda da vardır. Böyle bir uygulama da her hâlde çöl şartlarında kurban vermenin en zalimce olanının kızgın kuma gömerek yapılabileceği anlayışından kaynaklanmış olsa gerektir.

Hindularda, başlığın altında aktarmış olduğumuz metinden de anlaşılacağı üzere, insan kurban etme geleneği günümüzde bile devam etmektedir.

Yunan mitolojisinde, Truva savaşıyla bağlantılı olan bir insan kurban merasiminden bahsedilir ki, bu olay kısaca şöyledir: Truva savaşı öncesinde krallar kralı Agamemnon ile karısı Klytemnestra, kızları İphigeneia'yı savaşa gidecek gemilerin yüzdürülmesi için ihtiyaç olan rüzgârı temin etmek maksadıyla Artemis'e kurban etmek isterler (Comte 1988: 57; Howatson-Chilvers 1993: 290,384). Ancak daha başka efsaneler, İphigeneia'nın sonunu farklı şekillerde sonuçlandırır. Bu efsanelere göre o şekil değiştirir. İphigeneia'nın sonuyla ilgili bu anlatmalara göre Yunan mitolojisinde insan kurban etme hadisesinden bahsetmek oldukça zordur.

Afrika coğrafyasına bağlı olarak anlatılan iki efsane metni yer almaktadır. Metinlerden ilki Cezayir'deki Kuzey Afrika Berberilerinden olan Kabil halkına, ikincisi ise Nijerya'ya ait bir anlatmadır. Kabillere ait anlatma kuraklıkla ilgilidir ve kurban vermenin amacı olarak kuraklık gösterilmiştir (Frobenius-Fox 1999: 233-236)⁵. Nijerya'daki İnsofan dağı

⁵ Leo Frobenius ve Douglas C. Fox'un aktardıkları metin şöyledir: "Uzun bir zaman önce yıl boyunca hiç yağmur yoktu. Bunun üzerine Wanganga, bir Mukaranga'nın kurban edilmesini emretti. Wanganga "Bir adam ile asla yatmamış, bakire bir prenses olması gerektiğini" söylemiş. Mambo ilk olarak karısını çağırmış ve "Kurban edebileceğimiz, bir erkekle yatmamış bir bakire prenses aramalarını" söylemiş. Kralın ilk karısı bütün prensesleri çağırmış ve "İçinizde bir adamla yatmamış birisi yok mu?" diye sormuş. Kralın kızları gülmüşler ve "Başkasının hizmetçisi olarak yaşamak bizim işimiz mi?" diye söylemişler. Kralın karısı prenseslere yere yatmalarını söylemiş, onları kontrol ettikten sonra krala gitmiş ve "Prenseler arasında bakire olan birisinin olmadığını söylemiş. Kral, Wanganga'yı çağırmış ve "Prenseler arasında her hangi bir adam ile yatmamış bir bakire yok. Ne yapmam gerektiğini bana söyle!" demiş. Wanganga, "(Bir) Mambo, Mukaranga kurban edilmeli. Şayet insanlar arasında masmus birisi yoksa, evlilik çağına henüz gelmemiş en yaşlı (yetişmiş) bakireyi bulun. Bu prenses kurban yerine hapsedilsin ve evlilik çağına gelinceye kadar orada kalsın. Daha sonra bir bakire olarak kurban edilsin." demiş. (Bakirenin burada büyüdüğü iki yıl boyunca) yağmur yağmadı. Bütün sığırlar öldü, nehirler kurudu, ekinler büyümedi. Ve bir gün bakire evlenecek yaşa geldi, Wanganga krala gitti ve "Mukaranga evlenebilecek yaşta."dedi. Kral halkını çağırdı ve halk kurban yerinde toplandı. Bir çukur kazıldı, şarkılar söylendi, dans edildi ve en sonunda bakire ağaç köklerini yanında kazılan çukura gömüldü. Ağaç büyümeye başladı. Üç gün boyunca bu sürdü, ve ağaç o

etrafındaki halka ait metin ise yer elmasının hasadı ile ilgilidir. Bu anlatmada hasada bağlı olarak insan kurban etme motifi yer almaktadır. Ancak bu topluluktan kurban edilen insanlar kölelerdir ve bu köleler kurban edildikten sonra ağaçlara asılmaktadırlar. Aynı zamanda kurban edilmeye bağlı olarak bir de festival düzenlenmektedir. Şayet bu kurban merasimini yapmazlarsa yenilen elmaların mide ağrısına sebep olacağına inanmaktadırlar (Dayrell 1910: 115-118).

Türk mitolojisinde kurban üzerine bir makale kaleme alan Selahaddin Bekki, insan kurban etmeyle ilgili tafsilatlı bilgiler verir. Bekki, W. Eberhard ve B. Ögel'in görüşlerinden hareketle Türklerde insan kurban etmenin Göktürk çağından önceleri var olduğunu ve bilahare bu âdetin yasaklandığını belirtir. (Bekki 1996: 18-22). Bu âdetin Göktürk çağında ortadan kalktığıyla ilgili belgelerin varlığı ve Ögel'in aktardığı iki efsaneden hareketle Türk mitolojisinde ve halk anlatmalarında insan kurban etme motiflerinin bulunduğunu söylemek yanlış olmasa gerek (Ögel 1989: 431, 570). Bize göre, Türklerde insan kurban etmenin temelinde öteki dünyada hayatın devam ettiği düşüncesi yatar ki, ölen kahramanın atının, hizmetçilerinin veya yakınlarının öldürülmesi meselesi bu inanışla izah edilebilir. Türklerde öteki dünya anlayışı hayatın devamlılığıyla ilgili inanışlar neticesi ölen kişinin geride bıraktıklarının kurban edilmesi pratiği oluşmuştur. Bu trajik pratikler o kadar sıradan olaylar olarak uygulanmaktadır ki, bir anda yüzlerce insan kurban verilmektedir. Çünkü, ölen insan için hayat öteki dünyada bütün ayrıntılarıyla devam etmektedir. Hükümdarın yakın çevresinin kurban edilmesi, ona öteki dünyada hizmet edilmesi gerektiği fikrinden kaynaklanmaktadır. Aksi hâlde bu tür geleneklerin hiçbir anlamı olmaz, hatta bu geleneklerin oluşumlarını izah etmek imkânsızlaşır. Bu konuda Jean-Paul Roux "Hayvanların kurban edilmesiyle birlikte, insanlar da toplu olarak kurban edilmektedir...dul kadınlar konusu dışında cenazelerde insanların kurban edilmesi geleneği Altay topluluklarında sürekli bir gelenektir" (Roux 1999: 228) şeklinde bilgi vermekte, hatta bu gelenek içerisinde yer alan kocası ölen kadınların kurban edilmelerinin bazı sosyal problemler doğurduğunu ve bunun neticesinde de dul kalan kadınların kurban edilmeleri uygulamasının zamanla kayınlarıyla evlenmesi pratiğine dönüştüğünü belirtir ki, bu evlendirme modeli Türk dünyası coğrafyasında oldukça yaygın bir gelenektir.

kadar büyüdü ki; göklere ulaştı. Gökte ilk defa sabah yıldızı gözüktü. Yıldız daha fazla gözükmedi ve gök bulutlarla kaplandı. Büyük bir rüzgar çıktı. Yağmur başladı ve üç gün boyunca yağdı. Bakire bir kız kurban verildiği için uzun bir süre uzun bir süre kuraklık olmadı. (233-236)

Tarih boyunca Altay Türk topluluklarında insan kurban etmenin var olduğunu bize pek çok kaynak haber vermektedir.⁶Altay Türk topluluklarının yanı sıra Etrüskler (Eliade, II, 2003: 141)⁷, İskitler (Eliade, I, 2003: 393)⁸, Hiong-nular⁹, Tu-kiular¹⁰ (Roux 1999: 194,195,280), Tuna Bulgarları¹¹ ve Göktürkler (Ögel 1989: 570)¹² gibi çeşitli Türk toplulukla-

⁶ Bu konuda Bahaddin Ögel'in "Türk Mitolojisi", Jean-Paul Roux'un "Altay Türklerinde Ölüm", Mircea Eliade'nin "Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I, II, III" ve Gürbüz Erginer'in "Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri" başlıklı eserlerine bakılabilir.

⁷ Etrüsklerin Türklükleriyle ilgili çeşitli kaynaklar vardır. Bu konuda Adile Ayda'nın "Etrüskler Türk mü idi?", (Ankara 1974)" ve Nuri Yazıcı'nın "*Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, (Konya 1997)*" başlıklı kaynaklara bakılabilir. Etrüsk ve Türk mitolojilerinde yer alan ortak bazı motiflerden hareketle biz, onların Türk olduklarını tahmin ediyoruz. Kaldı ki; batılı araştırmacılar Etrüsklerin milliyetleri konusunda: "Avrupalı değiller ama, nereli oldukları da belli değil" anlamına gelen ifadelerine yer vermişlerdir. Etrüsklerin insan kurban etmeleri konusunda Eliade: "...Mezarlar çok zengin biçimde donatılmıştı. Erkek mezarlarında silahlar, kadın mezarlarında mücevherler ağırlıktaydı. İnsan kurban ediliyordu. Bu âdet daha sonra gladyatör dövüşlerini doğurdu." (Eliade, II, 2003, 141) şeklinde bilgi verir.

⁸ İskitlerin Türklükleri Etrüsklere göre daha kesin gibidir. Bu konuda İlhami Durmuş'un "*İskitler (Sakalar), (Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., Ankara 1993)*" ve Nuri Yazıcı'nın "*Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, (Konya 1997)*" başlıklı çalışmalarına bakılabilir. İskitlerin insan kurban etmeleri konusunda Eliade: "Yunan tarihçi İskitlerin ne tapınağı, ne sığınağı, ne sunağı, ne de heykeli bulunduğunu bildiriyor. Yine de her yıl "Ares"e atlar ve her yüz savaş tutsağından birini kurban ediyorlardı; tanrı, yapay bir tepcecik üzerine dikili demir bir kılıçla temsil ediliyordu. Kralların toprağa verilmesine, insan (cariyelerden biri ve birçok hizmetkârı) ve at kurbanları eşlik ediyordu." (Eliade, I, 2003, 393) şeklinde bilgi verir. Buradan da anlaşılmaktadır ki; İskitlerde insan kurban etme geleneği vardı.

⁹ Hunların insan kurban etmeleri konusunda Roux: "Hiong-nular ve Tu-kiularda, "yakın akrabalar veya sevgililer ve de hizmetkârlar olmak üzere yirminin birkaç katından fazla, hatta bazen yüz kadar insan cesedi (mezara kadar?) izlerlerdi." (Parker, De Groot ve Wylie'den aktarma), "Mezar başında 100 ya da 1000 kadar kadın ve hizmetkâr kurban edilirdi."(Chavannes'den aktarma) "Bazen sayıları yüzü geçen sevilen subay ve gözde kadın büyük şahsiyetlerin ölümünde öldürülürdü."(Wieger'dan aktarama). Hiong-nuların insan kurban etme geleneği hakkında Roux ayrıca: "Hiong-nularda en eski kurban türü insandır. Bununla birlikte ilk çağdan itibaren insanların kurban edilmesi geleneğinin kaybolmaya yüz tuttuğu görülmektedir..." (Roux, 1999, 194).

¹⁰ Tu-kiu, Türk kelimesinin batılılar tarafından değişik dönemlerdeki telaffuz şeklidir. Bu kelime genel anlamda Türk demektir.Tu-kiuların insan kurban etmeleri Hunların insan kurban etmeleriyle aynıdır. Hiong-nularla ilgili dipnota bakınız.

¹¹ Tuna Bulgarlarında insan kurban etme hakkında Roux:"Tuna Bulgarlarında bazı kişiler ölüyle birlikte yakılmaktadır; diğerleri, kadınlar ve hizmetkârlar, cesetle birlikte çukura indirilir, aklıktan ölene kadar orada bırakılırdı." bilgilerini Défrémery'den aktararak verir.

¹² Ögel'in verdiği bilgiye göre Çin kaynakları tarafından anlatılan bir efsane şöyledir: "Göktürklerin atalarından biri, sık sık mağaraya giderek orada dışı bir deniz tanrısı ile sevişirmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Göktürk reisi, bir süre avı düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşî hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avla-

rında insan kurban etme geleneğinin sürdürüldüğüyle ilgili yeterli sayıda belge mevcuttur. Adı zikredilen Türk topluluklarında insan kurban etmenin sebebi ve şekli çeşitlilik arz ederken, Ögel'in Göktürklerle ilgili aktardığı efsanede bunun sebebi "ak-geyik"ın öldürülmesine bağlanır ki, bu ak-geyik Göktürk kumandanının sevgilisidir. Sevgilisi öldürülen kumandan, o günden sonra sevgilisini öldüren askerin kabilesinden kurbanlar adamıştır. Göktürk komutanının bu davranışı her ne kadar sıradan bir intikam alma duygusunu çağırırsa da daha sonraki devirlerde olayın gelenekselleşmesi, insan kurban etmenin temelini oluşturmaktadır. Ögel'in anlattığı ikinci efsanede insan kurban etmenin sebebi; dünyayı sırtında taşıyan kırk boynuzlu bir öküzle Kiro-Balak adlı balığın insanlardan kurban olarak çocuk istemelerine bağlanır (Ögel 1994: 440)¹³. Ögel'in aktardığı efsanelerden ilkinde kurban adama şekil değiştirdiği için kutsal sayılan bir varlığın öldürülmesine bağlı bir cezaya, ikincisinde ise dünyayı sırtında taşıyan varlığı memnun etme düşüncelerine dayalı olarak yer almaktadır. Birinci efsanedeki cezaya bağlı kurban, kutsal varlığın öldürülmesi neticesi tanrıdan gelecek cezaları bertaraf etme maksadıyla uygulanmaktadır. Her iki efsanede de insanın kanının akıtılması düşüncesi vardır ki, bu pratik Maya, İnk ve Aztekler hariç başka milletlerdeki insan kurbanı ritüelleriyle farklılıklar gösterir.

Bu insan kurban etme pratiği kurbanın şekli ve amacı bakımından milletlere göre farklılıklar göstermektedir. Buradan hareketle insan kurban etmeyle ilgili biri kanının akıtılması, diğeri diri diri gömme şeklinde olan iki temel ritüel dairesinin oluştuğunu söylemek mümkündür. Kurbanın diri diri gömülmesi ritüeli ağırlık olarak Türklerin haricindeki topluluklarda yaygınlık gösterirken, Türk topluluklarında kurbanın kanının akıtılması ritüeli gelenekselleşmektedir. İnsan kurban etmenin amacı açısından hemen hemen bütün milletlerde ortak amaç yer alır ki, bu amaç Tanrının gönlünü kazanma düşüncesidir. Ancak, Türk düşüncesi bu noktada kısmen farklılık gösterir ve bu amacın yanında hayatın öbür dünyada da devam ettiği düşüncesinden hareketle oldukça sıradan ve insan ihtiyacına matuf bir amaç geliştirir. Kurban verilen varlık ile kurban eden arasındaki ilişki çok daha önemlidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Arap toplulukları ve semavî dinlerde kurban verenin öz kızı veya oğlu kurban

rının etrafını çevirip, birer birer avlamağa başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına geçen bir Ak-geyiği okuyla vurarak öldürmüş. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu Ak-geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerin kabilesinden verilmiştir."

¹³ Ögel'in naklettiği ikinci efsane şöyledir: "Dünyanın altında 40 boynuzlu bir öküz ile Kiro-Balak adlı büyük bir balık vardı. Bunlar zaman zaman yeryüzünde yaşayan insanlardan kurban olarak çocuk isterlerdi. Ataman adlı bir şaman bunların kurban istegini yeryüzüne iletince, 60 çocuk bağlanarak, kurban edilmek üzere hazırlanmıştı."

verilir. Türklerde, ölen kişinin karısı dahil etrafındaki insanların hemen hemen hepsi kurban verilir. Öte yanında Atalar mağarası kültü etrafında oluşan kurban vermelerde çocukların da kurban edildiğiyle ilgili bilgiler mevcuttur. Diğer topluluklarda ise dışarıdan insanlar kurban verilir.

Çeşitli din ve milletlerdeki insan kurban etmeyle ilgili geleneklerden sonra, şimdi de bir yapıya veya duruma bağlı olarak insan kurban etmeyle ilgili efsanelere göz atalım. Batı kültür dairesinde anlatılan birtakım efsaneler, kurbanı yapının temeline canlı olarak gömme şeklindeki bir pratikten bahsetmektedirler. Bir İsveç ve dokuz Alman efsanesinde bir yapıya bağlı kurban merasiminin yer aldığı gözlenmektedir (Ashliman 2003). Bu yapılar ağırlıklı olarak kilise gibi ibadethaneler olmak kaydıyla çeşitlilik gösterirler.

Aşağıda aktaracağımız efsane ile de bağlantılı olması bakımından köprü ile alâkalı olan tespit edebildiğimiz efsaneler, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs varyantları hariç iki tanedir. Bu efsanelerden ilki batılı kaynaklarda geçen Türkiye Çingenelerinden derlenmiş olan efsanedir (Ashliman, 2003)¹⁴. Aslında bu efsane bağlı bulunduğu mekân ve kurban edilen insanın cinsiyeti yönünden Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin ve tarafımızdan derlenen efsanelerle benzerlik arz etmektedir. Söz konusu bu efsanede kurbanın ne şekilde öldürüldüğü ve bu öldürmenin bahse konu olan

¹⁴ Ashliman'ın aktardığı metin şöyledir: “ Eski günlerde on iki kardeş varmış ve bunların en yaşlısı dülger Manoli uzun bir köprü yapıyormuş. O bir taraftan yaparken, köprü diğer taraftan yıkılıyormuş. On iki kardeşin nüfuzlu bir sahibeleri varmış. O ne yaparsa kardeşler de onu yapmak zorundaymışlar. Kardeşler: “Sevgili gelin!” diye çağırırlar onu. Sahibenin başında bir tepsi, elinde bir çocuk varmış. Sahibe “Her kimin karısı ilk olarak gelirse (evlenirse), o (gelin) on iki kardeşe gelecek” demiş. O kişi kim olursa karısına: “Sen benim ile ekmek yemedin. Benimle en az ekmek yiyen sen olduğun hâlde (kardeşlerimle yediğim ekmekten daha az ekmek yedim seninle), sende zuhur eden şey nedir? (benim sana değer vermemin sebebi nedir? Ne olabilir?) Benim yüzüğüm suyun içine düştü, git ve onu bana getir.” şeklinde söylesin demiş. Onun kocası: “Senin yüzüğünü sudan çıkaracağın.” dedi. Köprünün dibindeki suyun derinliği bunun ikisinin göğsüne kadar geliyordu. O kişi (koca) kaynağın içine girdi ve boğuldu. Köprünün en içteki temeli (ayağı) altında o kişi (koca) tılsımlı bir hâle geldi. Manoli'nin gözleri büyük bir köprü kemeri (gibi) açıldı. (Bunun üzerine Manoli): “Tanrı esmesi için bir rüzgar gönderdi ki; tepsi kadının başından Lénga'nın önünde taşıdığı tepsi, onun başından düşebilir. Lénga'dan önce bir yılan sürünerek dışarı çıktı ve o kişi (Lénga) endişelendi, şöyle söyledi: “Şimdi yılanın görünmesiyle korktun mu, ben hastayım. Şimdi çocuklarım için kötü değil miyim?” dedi. Diğer bir adam onu tuttu ve onu (Manoli'nin karısı) boğmak için aradı. O söylemiş: “Beni suda boğma, benim küçük çocuklarım var.” Kadın kendini, marangoz Manoli'nin köprü yaptığı yerde denizin üzerine eğildi. Diğer adam, Manoli'nin karısına seslenmiş. O kadın, o erkekle (aynı) yolda gitti. O ikisi yolda giderlerken meyhaneye gittiler, o (erkek) yorgundu. Adam gitti şarap içti ve sarhoş oldu. Eve varmadan evvel Manoli'nin karısı Lénga'yı öldürdü.

yapı ile nasıl bir ilgisinin bulunduğu meselesi açık bir şekilde verilmiştir.

Doğu kültür dairesi içerisinde yer alan Hindistan’da tespit edilmiş bir anlatmada ise köprü yapımı esnasında bir çocuğun kurban edildiğiyle ilgili bir dedikodu yayılmıştır (Folk-Lore, 1920: 238). *Madras Mail* isimli gazetenin verdiği habere göre, bu dedikodular üzerine olayla ilgili bir şahıs tutuklanmış ve 20 Mart 1920’de tahliye edilmiştir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla bu olayların dedikodudan ibaret olduğu daha sonra ortaya çıkmıştır. *Folk-Lore* dergisinin aktardığı bu asparagas haberle, başlığın altında ara metin olarak verdiğimiz haber göstermektedir ki, Hindistan’da Tanrılara kurban adama geleneği devam etmektedir. Ancak bahse konu olan olaylardan ilki dedikodudan ibaret olsa da, söz konusu olan kurban edilmenin amacı bir köprünün yapımı olarak gösterilmiştir.

İnsan kurban etmeyle ilgili efsanelere kısa bir bakıştan sonra, şimdi de Türkiye’de derlenmiş insan kurban etmeyle ilgili efsane metinlerine göz atalım. Metinlerden ilki Saim Sakaoğlu tarafından yayınlanmıştır. İkinci metin ise Ali Berat Alptekin tarafından derlenmiş ve Saim Sakaoğlu tarafından yayınlanmıştır. Her iki metin de Silifke’deki taş köprünün yapımına bağlı olarak anlatılmaktadır ve köprüyü yapan ustanın on sekizlik kızının kurban edilmesiyle ilgilidir (Sakaoğlu 1992:135)¹⁵. Üçüncü metin Afet Kıran tarafından anlatılmıştır. Efsane KKTC Girne İlçesi Zeytinlik Köyündeki suyu akmayan bir dereye inşa edilmiş küçük bir köprüyle ilgilidir. Metin şu şekildedir:

“Venedikliler taş elde etmek için Saint Hillarion kalesinin bir kısmını yıkarlar. Bu yapım sırasında köyün eski yerlilerini köle gibi kullandılar. Bu taş taşıma işi dağdan yani kalenin olduğu yerden, kölelerin elden ele

¹⁵ Alptekin’in derlediği efsanenin metni kısaca şöyledir: “...Göksu’nun üzerine bir köprü kurmak istemişler. Öyle ya, koskoca ırmağı her mevsimde geçmek kolay mı? Köprüyü inşa etmeye başlamışlar. Ustalar, çraklar getirtilmiş, taşlar hazırlanmış. Ama hangi usta yaparsa yapsın köprünün temeli tutmuyor, yıkılı yıkılı veriyormuş. Ustalar da bu işe şaşırıp kalmışlar. Şimdiye kadar yaptıkları bunca köprüden insanlar, hayvanla, vasıtalar geçip dururken bunun yıkılmasına bir türlü akıl erdirememişler. Köprünün neden yıkıldığı araştırılırken ihtiyarlardan biri söze karışmış:

“Siz bu köprünün temelini atarken kurban kestiniz mi?”

“Hayır kesmedik.”

“Köprü kurban istiyor. Kurban kesmezseniz bu köprü yapılamaz!”

Ustalar bu ihtiyara hak vermişler. Hemen bir kurban kesmeye karar vermişler. Ustalardan biri demiş ki:

-“sabahleyin suya ilk gelen kim ise onu kurban edelim.”

Herkes kabul etmiş. Ertesi gün sabah herkes büyük bir merakla suya ilk gelecek olanı beklemeye başlamış....Derken, hiçbir şeyden habersiz genç kız yaklaşmış. Bakmışlar ki gelen, “Suya ilk geleni kurban edelim.” Diyen ustanın on sekizlik kızı değil mi? Ancak hiç kimsenin itiraz etme hakkı yoktur. Genç kızı köprünün temelini tutması için kurban ederler. O günden sonra köprü bir daha yıkılmaz...

aktarması şekliyle olmuştur. Venedik komutanı köprünün yapımı için emir verir. Bir de bir vaatte bulunur. Vaadine göre köprü yapımını hangi köle bitirirse, onu kölelikten kurtarma vaadini verir. Bir köle bu işi üstlenmiş. Kendisine yapımını bitirmesi için altı ay süre verilmiş.

Bu köle, köprünün kemer kısmını bir türlü yapmayı beceremezmiş. Süre gitgide daralmaya başlamış. Kendisi büyük bir sıkıntı içerisine girmiş, çünkü köprü yapımını bitiremediği takdirde hayatı son bulacaktı.

Bir gün bir rüya görmüş. Rüyasında birisi ona: “Temele kan dökmediğin takdirde köprü yıkılacak.” demiş. Bir rivayete göre küçük oğlunu bir rivayete göre karısını, bir gün kendisine yardım etmesi için yanına çağırılmış. Asıl niyeti çağırdığı kişiyi öldürmekmiş. Köprünün kemer kısmını yaparken elinden malayı yere atmış. Köprünün üstünden aşağıdaki kurbanının üzerine büyük bir taş atmış. Böylelikle kan dökülmüş ve köprünün yapımı bitirilmiştir.

Bugün bile bazen o köprünün olduğu yerden geçenler, köprünün olduğu bölgeden inleme seslerinin geldiğini söylerler. Hala bu köprünün temelinde inleyen bir taş var, derler.”(K.1)

Şimdi yukarıda metnini aktardığımız efsaneyi Türkiye’de derlenen benzerleriyle mukayese edelim. Metnini aktardığımız efsane Türkiye’de derlenen efsanelerle yapı, mekân, şahıs kadrosu ve olaylarının oluş sırası bakımından birbirine benzemektedir. Efsanelerin her üçünde de bir köprü yapılmak istenir ki, bu efsanelerin teşekkülüne konu olan mekânların benzerliği fikrini ortaya koyar. Aslında benzer mekânlara bağlı benzer efsanelerin oluşması veya efsanelerin bu mekânlara bağlı olarak göç etmesi, onların yapılarından kaynaklanmaktadır. Bir efsane herhangi bir mekâna bağlı olarak ortaya çıkar, ancak zamanla benzer mekânlara da adapte olurlar. (Sakaoğlu 1982: 26)

Her üç efsanede yer alan köprü kurma fikri, ulaşım problemini çözmek maksadıyla ortaya çıkmıştır. Türkiye’den derlenen efsanelerde köprü kurulan mekânın bu yapıya ciddi mânâda ihtiyacı vardır. Ancak, Kıbrıs’tan derlenen efsane için böyle bir durum söz konusu değildir. Kıbrıs’ta insanların ulaşımı için ciddi zorluk çıkaran bir ırmak veya dere den bahsetmek mümkün değildir. Bu durumda, kuru bir dereye köprü kurma fikrini ihtiva eden efsanenin bu mekâna sonradan geldiğini, göç ettiğini söylemek yanlış olmasa gerekir ki, efsanenin göç etmesi olgusu araştırmacıları tarafından kabul edilmiştir.

İncelediğimiz efsaneler, şahıs kadrosu açısından da bir birleriyle benzeşmektedir. Her iki efsanede de bir köprü ustası motifi yer almaktadır. Ancak Türkiye varyantında ustalar açık bir şekilde yer alırken, Kıbrıs

varyantında köprü ustanın yerine köle niyetiyle çalıştırılan köylüler geçmektedir. Efsanenin Kıbrıs varyantına köle motifinin girmesi adanın tarih içerisinde köle ticaretinde önemli bir rolünün olmasından kaynaklanmaktadır. Efsaneye göre köleleştirilen köylüler, yapı ustası olarak Saint Hillarion kalesinin yapımında çalıştırılmaktadır. Kurbanların, ustanın karısı (Kıbrıs), kızı (Türkiye) veya oğlu (Kıbrıs) olması bu fikri ortaya atandan intikam alma duygusuyla izah edilebilir (Girard 2003: 17) ki, olaya insan ve çevresi bağlamından bakarsak haksız da sayılmaz.

Türkiye varyantındaki ustanın evlenmemiş kızı yerine, Kıbrıs varyantında ustanın oğlu veya karısı geçmiştir. Halbuki Türklerde, yazılı kaynaklara göre, insan kurbanı etrafında oluşan gelenekler bakire kız çocuklarının, ölenin karısının veya kölelerinin kurban edilmesi şeklinde uygulanmaktadır. Bu gelenekler çerçevesi içerisinde Kıbrıs varyantında kurban edilen kişinin kadın olması; kurbanın cinsiyeti açısından Türk mitolojisiyle daha çok uygunluk arz eder. Hatta dul kadınların kurban edilmesinden hareketle ustanın karısının kurban edilmesi kanaatimizce mitolojik anlatımlara uygundur. Kıbrıs varyantında yer alan bu erkek çocuğu kurban verme motifi, Türk mitolojisindeki başka anlatımlar ve efsanenin Türkiye varyantlarıyla bir tezat teşkil ediyormuş gibi gözükmektedir. Bizce bu durum bir tezat değildir. Çünkü insan kurban etmede en önemli kurallardan birisi kurbanın bakir/bakire olmasıdır. Burada da anlatıcı bakire bir kızı değil de, bakir bir erkeği tercih etmiştir.

Köprüünün defalarca yıkılması Türkiye varyantında temelin yıkılması, Kıbrıs varyantında ise kemerin yıkılması şeklinde anlatılır. Türkiye varyantında hırçın akan bir ırmak söz konusu olduğu için temel, Kıbrıs varyantında ise hiç suyu olamayan bir dere söz konusu olduğu için kemer yıkılır. Kıbrıs varyantında kemer yerine temelin yıkılması motifi yer alıyorsa efsane inandırıcılık vasfını kaybetmiş olacaktır. Efsane anlatıcısı, anlatının inandırıcılık vasfının kaybolmaması için temelin yıkılması motifi yerine kemerin yıkılması motifini monte etmiş ve böylece hem metni mübalağadan kurtarmış, hem de coğrafyaya uygun bir metin oluşturmuştur.

Tekrar tekrar yıkılan köprüünün yapılabilmesi için kan akıtılması gerekir ki, bu kan akıtılması fikri Türkiye varyantında bir ihtiyar(aksakallı)dan alınan tavsiyeyle ortaya çıkar. Kıbrıs varyantında köprü için kan akıtılmasıyla ilgili fikir, rüya aracılığıyla haber verilir. Söz konusu efsaneler fikir verme bağlamında arasında bir zıtlık varmış gibi gözükse de, aslında bir zıtlık söz konusu değildir. Hem ihtiyar, hem de rüya motifleri Türk halk anlatımlarında oldukça yaygınlık göstermektedir. Bu motifler, Türk destan, hikâye ve efsanelerinin en önemli motiflerindedir. Türk hikâye, destan ve efsanelerinde olağanüstü özellik taşıyan bir olay

veya durum genellikle bir ihtiyar aracılığıyla gerçekleştirilir. Halk hikâyelerindeki yaşlı dervişler, pirlar veya Hızır tiplerini; destanlarımızdaki yaşlı vezirler ve menkıbelerimizdeki veli tiplerini aynıdır. Halk anlatmalarımızdaki ihtiyarın yüklendiği fonksiyonun yerine bazı anlatmalarımızda rüya geçer. Efsanenin Kıbrıs varyantında da ihtiyar motifinin yerine rüya motifinin geçmesi, bizim kanaatimize göre mitolojik anlatmalara uygundur.

SONUÇ:

Dünyadaki pek çok kültürde kan akıtma şeklinde olmasa da insan kurban etmenin var olduğunu biliyoruz. Bu kanaatimiz tarihî belgelerle mitolojik ve efsane kökenli halk anlatmalarına dayanmaktadır.

İnsan kurban etmeyle ilgili olarak tarih içerisinde iki temel dairenin oluştuğunu istifade ettiğimiz kaynaklardan hareketle söyleyebiliriz. Bu dairelerden ilkinin kurbanın canlı bir şekilde gömülmesi, ikincisini ise kurbanın bizzat kanının akıtılması gelenekleri oluşturur. İlk daireye ağırlıklı olarak Orta Doğulu ve Batılı kavimlerde insan kurban etme, ikincisine ise Türk toplulukları, eski Amerikan medeniyetleri (Maya, İnka ve Aztek) ve Kuzey Afrika (Nijerya ve Kabil isimli Berberi topluluğu) medeniyetlerindeki insan kurban etme girer. Bu dairelerin varlığı ilgili coğrafyalardan derlenmiş mitolojik veya gün ışığına çıkarılmış arkeolojik metinlerle doğrulanmaktadır, diyebiliriz.

Bir yapıya bağlı insan kurban vermeler Batı kaynaklarında ağırlıklı olarak diri diri gömme şeklinde yer almaktadır. Türk kaynaklarında ise bu tür kurban vermeler kanın akıtılması şeklinde gelenekselleştirilmiştir.

Kurban edilenle kurban eden arasındaki ilişki de iki geleneksel daire oluşturmaktadır. Bu dairelerden ilkinin yakın akrabasının kurban edildiği daire, ikincisi ise dışarıdan insanların kurban edildiği dairedir. Türk mitolojisi bu iki dairede de yer almaktadır.

Bütün bu insan kurban verme şekilleri ile incelediğimiz efsanelerin anlatıldığı coğrafyalar göz önüne alındığında efsanelere konu olan insan kurban etmeler; Türklerdeki insan kurban verme ile alakalı mitolojik anlatmalara uymaktadır.

Motiflerini Türk mitolojisindeki anlatmalardan alan efsane, önce gelenekte efsane olarak oluşmuş, daha sonra nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşmış ve bir Silifke efsanesi künyesiyle derlenmiştir.

Kanaatimize göre metin bir başka yönüyle de Osmanlının iskân politikası neticesi Kıbrıs adasına taşınmıştır. Kıbrıs'a iskân edilmiş Türk zümrelerinin hafızasında ana vatanın hatırası olarak varlığını devam ettir-

ren efsane, mekân olarak Girne yakınlarındaki suyu olmayan bir dereye, milliyet olarak da Venediklilere adapte olmuştur.

Yunan mitolojisinde insan kurban etmeyle alâkalı açık bir bilgi olmaması, Avrupa milletlerindeki insan kurban vermelerin diri diri gömme şeklinde uygulanması, Arap coğrafyasında ise bir mekâna matuf insan kurbanı fikrinin olmamasından dolayı efsane, kurbanın kimliği, kurban edilen mekân ve kurban edilme şekilleri de göz önüne alındığında Türk mitolojisinden kaynaklanmaktadır, diyebiliriz.

SÖZLÜ KAYNAKLAR:

K.1: Afet Kıran, 1947, KKTC, Girne, emekli hemşire

YAZILI KAYNAKLAR:

ASHLIMAN D. L., (2003), *Human Sacrifice in Legends and Myths*, Pittsburgh University.

AYDA Adile, (1974), *Etrüskler Türk mü idi?*, Ankara.

BEKKİ Selahaddin, (1996), “Türk Mitolojisi’nde Kurban”, *Akademik Araştırmalar*, 1(3), 16-28

CHAVANNES (S), (1895-1905), *Les Mémoires historiques de Sse-me Ts’ien, Çeviri ve notlar, 5 cilt*, Paris.

DAYRELL Elphinstone, (1910), *Folk Stories from Southern Nigeria, West Africa*, Longmans Pres, London.

DEFREMERY, (C), “Fragments de géographes et d’historiens arabes et persans relatifs aux anciens peuples du caucase et de la Russie méridional”, *Journal Asiatique*, XIII, s. 457-522; XIV, s. 447-513.

ELİADE Mircea, (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I, II, III*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

ERGİNER Gürbüz, (1997), *Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

FERNAND Comte, (1988), *The Wordsworth Dictionary of Mythology*, Wordsworth Referance, Paris.

Folk-Lore: A Quaterly of Myth, Tradition, İnstitution, and Custom, v. 31, London 1920, Folk-Lore Society.

FROBENIUS Leo- Douglas C. Fox, (1999), *African Genesis: Folk Tales and Myths of Africa*, Dover Press, New York.

GIRARD, Rene, (2003), *Şiddet ve Kutsal*, Kanat yayınları, İstanbul.

- GREEN Miranda Aldhouse, (2001), *Dying for the Gods*, Trafalgar Square.
- GROOT (J. J. M. DE), (1921), “Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit”, *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asien*, Berlin und Leipzig.
- HOWATSON M. C.-Ian CHILVERS, (1993), *The Concise Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford University Pres, New York.
- KINAL Firuzan, (1987), *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)*, (1983), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- LEON-PORTİLLA, (1963), *Aztec Thought And Culture*, Norman, Oklahoma, Oklahoma University Press.
- ÖGEL Bahaeddin, (1989), *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- PARKER (E. H) (1892-1893) “The Turko-Scythians Tribes”, *in Chinese Review*.
- ROUX, Jean-Paul, (1999) *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- SAKAOĞLU Saim, (1980), “Küçük Notlar II”, *Çağrı Dergisi*, 24 (264), Ocak.
- SAKAOĞLU Saim, (1992), *Efsane Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- SUSA, Ahmet, (2005), *Tarihte Araplar ve Yahudiler-İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat*, Selenge Yayınları, İstanbul,
- WIEGER (P. L.), (1905), *Textes historiques chinois, 3 cilt*, Hien Hien.
- WYLIE , (1874), “History of the Heung-noo in their relation with China, trans. Form Tseen-Han-Shoo book 94”, *Journal of the Anthoropological Institute of Greet Britain and Ireland*, London.
- YAZICI Nuri, (1997), *Tarihte Türkler ve Türk Devletleri*, Konya.